పౌర సమాజం - మానవ హక్కులు

పౌరసమాజం (ఇంగ్లీష్‌లో సివిల్ సొసైటీ) అనేది యూరప్‌లో ఆధునిక యుగం ప్రారంభంలో ప్రాచుర్యం పొందిన మాట. స్వేచ్ఛావిపణి ఇందులో కీలకమైన భావన. మధ్యయుగాలలో ఆర్థిక వ్యవస్థపైన రాజ్యానికి యూరప్‌లో విస్తృతమైన అదుపు ఉండింది. రాజ్యం జోక్యం నుండి విముక్తి పొందిన ఆర్థిక వ్యవస్థ – స్వేచ్ఛా మార్కెట్ వ్యవస్థ – పాశ్చాత్యభావనలో ఆధునికతకు కేంద్రలక్షణం.

ఈ స్వేచ్ఛా మార్కెట్ వ్యవస్థకోసం పాశ్చాత్యదేశాలలో పెద్ద పోరాటమే జరిగింది. అది పాశ్చాత్య నమూనా ఆధునికతా భావన మీద తన ముద్ర వేసింది. ఆధునికతకు స్వేచ్ఛా మార్కెట్ వ్యవస్థే పునాది అని దానిని అభిమానించేవారూ తిరస్కరించేవారూ కూడ సూత్రీకరించారు.

ఆ తరువాత తన అర్థాన్ని విస్తృతపరచుకున్న 'పౌరసమాజం' అనే భావనకు పాశ్చాత్య

మానవహక్కుల పి.జి. డిప్లొమా కోర్సు కోసం రాసిన పాఠం

ఆలోచనా సంప్రదాయంలో స్థిరపడిన నిర్వచనాన్ని క్లుప్తంగా చెప్పుకోవాలంటే, "రాజ్యంలో భాగంగా కాకుండా పౌరులు పౌరులుగా ఒకరితో ఒకరు సంబంధాలు పెట్టుకొని వ్యవహరించే జీవితరంగం" అని చెప్పుకోవచ్చును. చాలాకాలం పౌరసమాజం అనే మాటకు పెట్టుబడిదారీ ఆర్థిక వ్యవస్థ అనే అర్థమే ఉండింది. హెగెల్, మార్క్స్ కూడా ఆ అర్థంలోనే ఆ మాటను ఉపయోగించారు.

అంతకుముందు యూరప్‌లోని ఆర్థిక వ్యవస్థలో రాజ్యం జోక్యం అడుగడుగునా ఉండింది. వ్యాపారస్వేచ్ఛ మీద, ఆస్తిహక్కు మీద, శ్రమశక్తి వినియోగం మీద, సహజవనరుల మీద, రాజ్యం పెత్తనం ఉండింది. ఉత్పాదకత పెరుగుదలకు ఇది పెద్ద అవరోధమనీ ఆర్థిక వ్యవస్థకు రాజ్యం తగిలించిన శృంఖలాల నుండి దానిని విముక్తి చేయనిదే అభివృద్ధి సాధ్యం కాదనీ ఆధునికులు చేసిన తిరుగుబాటు మధ్యయుగాల పతనంలో ఒక ముఖ్యఘట్టం.

అయితే అదే క్రమంలో రాజ్యం జోక్యం లేదా ప్రమేయం లేకుండ పౌరులు పౌరులుగా తమ మధ్య తాము సంబంధాలు పెట్టుకొని వ్యవహరించే ఇతర జీవితరంగాలు కూడ అనేకం ఉనికిలోకి వచ్చాయి. వీటి ఆవిర్భావానికి పెట్టుబడిదారీ ఆర్థిక వ్యవస్థ ఆవిర్భావమే పునాది అని వాదించే సిద్ధాంతాలున్నాయి. ఆర్థిక జీవితం రాజ్యంపెత్తనం నుండి విముక్తి పొంది 'పౌర జీవితం'గా రూపాంతరం చెందిన క్రమంలోనే తక్కిన జీవితరంగాలలో కూడ అటువంటి స్వతంత్ర లేక స్వయంప్రతిపత్తి గల వ్యవస్థలు ఏర్పడ్డాయని ఈ సిద్ధాంతాలు సూత్రీకరిస్తాయి. అందుకు భిన్నంగా అన్ని జీవితరంగాలలోనూ ఈ మార్పులు పెనవేసుకొని వచ్చాయనీ 'మానవ వ్యక్తి'ని ప్రపంచానికి కేంద్రం చేసి చూసే ఆధునిక యుగ లక్షణానికి ఇవన్నీ ఒకే సమయంలో ప్రతీకలనీ వీటిలో ఒకటి పునాది, మరొకటి పర్యవసానం అనుకునే అవకాశం లేదనీ వాదించిన వారున్నారు.

ఏది ఏమైనా యూరప్‌లో పౌరసమాజం అనే ఆధునిక వాస్తవికత, దానికి సంబంధించిన భావన ఈ విధంగా రూపొందాయి. కాలక్రమంలో 'పౌరసమాజం' అనే మాటకు పెట్టుబడిదారీ మార్కెట్ వ్యవస్థ అనే అర్థం పోయి, పౌరులు పౌరులుగా విద్య, మతం, వినోదం, సంస్కృతి, సమిష్టి సంస్థలు (ఉదాహరణకు కార్మిక సంఘాలు, వృత్తిదారుల సంఘాలు) మొదలయిన రంగాలలోనూ రూపాలలోనూ ఏర్పరచుకున్న నిర్మాణాలు, సంబంధాలు అన్న అర్థం వచ్చింది. ఒక్క మాటలో చెప్పాలంటే మానవ సామాజిక జీవితంలో రాజ్యగతమైన 'రాజకీయ సమాజం' కానిదంతా పౌరసమాజమే. ఈ శతాబ్దంలో ఆ మాటను ఈ అర్థంలోనే పాశ్చాత్యులు వాడుతున్నారు.

అయితే కుటుంబం, కుటుంబగతమైన మానవ సంబంధాలు పౌర సమాజంలో భాగమా కాదా అన్న ప్రశ్న చాలాకాలం అస్పష్టంగా ఉండిపోయింది. వ్యక్తిగత జీవితంగా పిలవబడే జీవితరంగానికి చెందిన మానవ సంబంధాలు పౌర సమాజంలో భాగమా కాదా? వినోదం కోసం పదిమంది (రాజ్యం ప్రమేయం లేకుండ) తమకోసం తాము ఏర్పరచుకున్న క్లబ్బు పౌరసమాజంలో భాగమే. వందమంది కార్మికులు తమ హక్కులరక్షణ కోసం నెలకొల్పిన

కార్మిక సంఘం పౌర సమాజంలో భాగమే. వ్యాపార వర్గాలు తమ సమస్యలు చర్చించుకోవడానికి ఏర్పరచుకున్న వర్తక వేదికలు పౌరసమాజంలో భాగమే. ఒక ప్రైవేట్ విద్యాసంస్థ, ఫిలింసొసైటీ, ఒక పెట్టుబడిదారీ కంపెనీ, మదర్ థెరిసా నెలకొల్పిన సేవాసంస్థ, ఇవన్నీ పౌరసమాజంలో భాగమే. ఇంత విస్తృతమైన పౌరసమాజం ఉండడమే 'ఆధునికత'ను నిర్వచించే లక్షణాలలో ఒకటి.

కానీ ఒక స్త్రీ, ఒక పురుషుడు పెళ్లి చేసుకొని నెలకొల్పిన కుటుంబం పౌరసమాజంలో భాగమా? లేకపోతే పెళ్లి, పిల్లలు సంసారం అనేవి వ్యక్తిగత విషయాలు కాబట్టి అవి రాజకీయ సమాజానికిగానీ పౌరసమాజానికిగానీ చెందని ప్రైవేట్ వ్యవహారమా? అస్పష్టంగా ఉన్న ఈ విషయానికి స్త్రీ వాదులు స్పష్టత చేకూర్చారు. స్త్రీ పురుష సంబంధాలను 'ప్రైవేట్' విషయాలుగా చూడడం సామాజిక విషయాలకు వర్తించే న్యాయం, సమానత, ప్రజాస్వామ్యం మొదలయిన విలువలు వాటికి వర్తించకుండ 'కాపాడడానికే' పనికొస్తున్నదనీ 'వ్యక్తిగతం' అనుకునేది కూడ 'సామాజిక'మేనని గుర్తించినప్పుడే ఆ విలువలకు చోటు కల్పించడం సాధ్యమవుతుందనీ స్త్రీ వాదులు చేసిన విమర్శ ఫలితంగా కుటుంబాన్ని కూడ పౌరసమాజంలో భాగంగా చూడడం మొదలయింది.

కానీ ఇక్కడొక ప్రశ్న ముందుకొస్తుంది. రాజ్యం జోక్యం నుండి, రాజ్యం పెత్తనం నుండి విముక్తి పొంది స్వంత అస్తిత్వాన్ని సాధించుకోవడం యూరప్‌లో 'ఆధునిక' కాలంలో పౌర సమాజానికి చెందిన ఇతర వ్యవస్థలనో జీవనరంగాలనో, ముఖ్యంగా ఆర్థిక రంగాన్ని నిర్వచించే లక్షణం. కానీ కుటుంబ జీవితమూ స్త్రీ పురుష సంబంధాలూ 'ఆధునిక' యుగంలోకి ప్రవేశించింది రాజ్యం నుండి విముక్తి పొందినప్పుడు కాదు, మతం నుండి విముక్తి పొందినప్పుడు. (లేదా పొందిన మేరకు – పూర్తిగా ఇప్పటికీ ఏ దేశంలోనూ పొందలేదు). స్త్రీలకు సంబంధించినంతవరకు 'ఆధునికత'ను నిర్వచించే వర్గీకరణ రాజకీయ సమాజం – పౌరసమాజం అనేది కాదు, మత సమాజం – లౌకిక సమాజం అనేది. ఆధునికతకు మార్కెట్‌ను కేంద్రంచేసి – అంటే ఆర్థిక వ్యవస్థను కేంద్రం చేసి – చూడడం అత్యధిక రాజకీయ సిద్ధాంతాల సామాన్య గుణం కావడం వల్ల రాజకీయ సమాజం – పౌర సమాజం అనేదే మౌలికమైన వర్గీకరణగా (ఆధునికతను మధ్యయుగాల నుండి వేరు చేసే వర్గీకరణగా) కనిపిస్తుంది గానీ కుటుంబం, స్త్రీ పురుష సంబంధాల కోణం నుండి చూస్తే వేరుగా కనిపిస్తుంది.

రాజ్యం ప్రత్యక్ష ప్రమేయం లేకుండ పౌరులు తమ మధ్య తాము పౌరులుగా ఏర్పరచుకునే సంబంధాలు, వ్యవస్థలు, నిర్మాణాల మొత్తాన్ని పౌర సమాజం అన్నట్లయితే ఈ పౌరసమాజం రాజ్యం పెత్తనం కింద ఉండకపోవచ్చునుగానీ రాజ్యం నుండి పూర్తి స్వతంత్రంగానూ ఉండదు. పౌర సమాజంలోని మానవ సంబంధాలను క్రమబద్ధం చేసే చట్టాలు ఉంటాయి. వాటిని రాజ్యమే రూపొందిస్తుంది, రాజ్యమే అమలు చేస్తుంది.

కుటుంబ జీవితమూ స్త్రీ పురుష సంబంధాలూ 'ఆధునిక' యుగంలోకి ప్రవేశించింది రాజ్యం నుండి విముక్తి పొందినప్పుడు కాదు, మతం నుండి విముక్తి పొందినప్పుడు. (లేదా పొందిన మేరకు – పూర్తిగా ఇప్పటికీ ఏ దేశంలోనూ పొందలేదు). స్త్రీలకు సంబంధించినంతవరకు 'ఆధునికత'ను నిర్వచించే వర్గీకరణ రాజకీయ సమాజం – పౌరసమాజం అనేది కాదు, మత సమాజం – లౌకిక సమాజం అనేది.

'స్వేచ్ఛావిపణి' ఎంత స్వేచ్ఛగా ఉన్నా కాంట్రాక్ట్ చట్టం లేకుండ దానికి మనుగడ ఉండదు. ఆ చట్టాన్ని రాజ్యంలో భాగమైన న్యాయస్థానాలు రాజ్యానికి ఉండే నిర్బంధ అధికారం సహాయంతో అమలు చేస్తాయి. ట్రేడ్ యూనియన్ చట్టం, సొసైటీస్ రిజిస్ట్రేషన్ చట్టం, కంపెనీ చట్టం, సహకార సంస్థల చట్టం మొదలయినవన్నీ వివిధ పౌరసమాజ సంస్థలనూ సంబంధాలనూ క్రమబద్ధం చేసేవే. ఈ మేరకు పౌరసమాజం మీద రాజ్యం అదుపు ఉంటుంది. పూర్తిగా స్వచ్ఛందంగా తమను తాము రూపొందించుకొని నిలబెట్టుకునే సంస్థలు (ఉదాహరణకు రాజకీయపార్టీలు) మాత్రమే రాజ్యం నుండి నిజంగా స్వతంత్రంగా ఉండదలచుకుంటే ఉండగలవు.

పౌరసమాజానికి సంబంధించిన ఒక ముఖ్యమైన మానవహక్కుల సమస్యగా పాశ్చాత్య దేశాలలో గుర్తింపు పొందినది ఏమిటంటే పైన చెప్పిన పరిమితమైన జోక్యాన్ని మించి రాజ్యం తన పెత్తనాన్ని పెంచుకోకుండ చూడడం, పౌరసమాజంలోని సంస్థలు, మానవ సంబంధాలు స్వేచ్ఛగా తమను తాము రూపొందించుకునే వెసులుబాటును కాపాడుకోవడం. పాశ్చాత్యదేశాల మానవ హక్కుల సంప్రదాయంలో ఈ అభిప్రాయానికి చాలా ప్రాచుర్యం ఉంది.

అయితే ఇది అంతే తీవ్రంగా విమర్శకు కూడ గురయింది. మధ్యయుగాలలో రాజ్యాధికారం సామాజిక జీవితంపైన పెట్టిన అహేతుకమైన ఆంక్షల నుండి, నిర్బంధ పూరితమైన నియంత్రణ నుండి పౌరసమాజం విముక్తి పొంది స్వేచ్ఛా వాయువులు పీల్చుకోవడం ఆహ్వానించదగ్గ విషయమేగానీ ఆ స్వేచ్ఛనే ప్రజాస్వామ్యానికీ హక్కులకూ ప్రమాణంగా నిలబెట్టడం తగదు. ఎందుకంటే రాజ్యంలో ఉన్నట్టే పౌరసమాజంలోనూ అసమానతలు, అణచివేత ఉంటాయి. మనుషులు రాజ్యంలో భాగంగా కాకుండ పౌరులుగా తమ మధ్య తాము ఏర్పరచుకునే సంబంధాలన్నీ సమానతా ప్రాతిపదికన ఉంటాయన్న భరోసా లేదు. ఉదాహరణకు స్వేచ్ఛా విపణిలో పౌరులుగా వ్యవహరించేవారిలో బాగా ఆస్తులున్న వారుంటారు, కొంచెం మాత్రమే ఆస్తి ఉన్నవారుంటారు, అసలే ఆస్తి లేక

శ్రమశక్తిని అమ్ముకొని బతికే వారుంటారు. వీరిమధ్య స్వేచ్ఛా విపణిలో నెలకొనే సంబంధాలలో దోపిడీ, అణచివేత, ఆధిపత్యాలు ఉంటాయి.

రాజ్యం అదుపులేకుండ పౌరులు పౌరులుగా రూపొందించుకునే విద్యావ్యవస్థ, సాంస్కృతిక సాహిత్యరంగాలు కూడ అంతే. అవి సమానతా విలువలనూ మానవతా సంస్కృతినీ పెంపొందించి తీరుతాయన్న భరోసా ఏమీ లేదు. రాజ్యంనుండి పూర్తి స్వేచ్ఛగా ఉండే విద్యా వ్యవస్థ, సాంస్కృతిక రంగం జాత్యహంకార విలువలను ప్రచారం చేయవచ్చును, పాశ్చాత్యదేశాలలో చేసాయి.

ఒక్క మాటలో చెప్పాలంటే రాజ్యం లాగే పౌరసమాజం అనేది కూడ అసమానతలకు నెలవు. మానవ సమాజం ఆచరణను ఊపిరాడనీయకుండ చేసి అదుపులో పెట్టుకున్న మధ్యయుగాల రాజ్య ఆధిపత్యం నుండి పౌరజీవితానికి స్వేచ్ఛ కావాలని కోరుకోవడం, దానిని సాధించుకోవడం ప్రగతిశీలకమైన చారిత్రక పరిణామమే. కానీ హక్కుల సాధనలో అదే చివరి ఘట్టం కాదు. హక్కులకు పౌరసమాజ స్వేచ్ఛే తుది నిర్వచనం కాదు.

ఈ విమర్శ ఎప్పుడయితే పాశ్చాత్య దేశాలలో వివిధ సామాజికవర్గాల నుండి, ఉద్యమాల నుండి వచ్చిందో అప్పుడు పౌరసమాజంలోని మానవ హక్కుల లేమి గురించి చర్చ మొదలయింది. కార్మికులు, స్త్రీలు, నల్లజాతీయులు పౌర సమాజంలో తమ స్థితిగతుల గురించి చర్చ పెట్టారు. హక్కులు అంటే కేవలం రాజ్యం నుండి స్వేచ్ఛేకాదు, రాజ్యేతర ఆధిపత్యాలనుండి కూడ స్వేచ్ఛ ఉన్నప్పుడే హక్కులు సంపూర్ణంగా ఉన్నట్టని ఈ సంవాదం నిర్ధారించింది. 'పౌరసమాజానికి స్వేచ్ఛ' అనే భావనకు కొనసాగింపుగా 'పౌరసమాజం లోపల స్వేచ్ఛ' అనేది ముందుకొచ్చింది. ఆవేశంగా జరిపే చర్చలో రెండవ భావన మొదటిదానికి శత్రువుగా కనిపించినా నిజానికది కొనసాగింపే.

మనుషులు ప్రకృతితోనూ ఇతర మనుషులతోనూ ఏర్పరచుకునే సంబంధాల ద్వారా తమను తాము వ్యక్తీకరించుకుంటారు. ఈ సంబంధాలకొక వ్యవస్థిత రూపం ఇచ్చే సంఘజీవిత నిర్మాణాలు మానవ స్వయం వ్యక్తీకరణకు వేదికలు కల్పిస్తాయి. ఒక సామాజిక రూపం కల్పిస్తాయి.

ఈ క్రియ మీద మధ్యయుగాలలో రాజ్యం, మతం పెట్టిన ఆంక్షలు, నియంత్రణ, మనుషుల సృజనాత్మక వ్యక్తీకరణను కుదించివేసింది. చాలా సందర్భాలలో దానిని వికృతంగా తయారు చేసింది. ఈ స్థితినుండి పాశ్చాత్య దేశాలలో మానవ సామాజిక జీవితానికి విముక్తి కల్పించిన చారిత్రక పరిణామానికి సంకేతం పౌర సమాజం అనే భావన.

పౌరసమాజం లోపల మానవహక్కులు:

అయితే ఆ విధంగా విముక్తమయిన మానవ సృజనాత్మకత అన్ని వేళలలోనూ సమానత్వంవైపు, మానవీయతవైపు ప్రయాణం చేయలేదు. అది నిర్బంధపూరితమైన

సామాజిక వ్యవస్థలను ఏర్పాటు చేసింది. ఒకరి శ్రమనొకరు దోచుకునే ఆర్థిక వ్యవస్థకు రూపకల్పన చేసింది. అత్యంత స్వేచ్ఛాయుతమైన పౌరసమాజంగల 19వ శతాబ్దపు అమెరికాలో నెలకొన్న బానిస వ్యవస్థ ఇందులో మొదటిదానికొక ఉదాహరణ.

ఈ వాస్తవాన్ని బయటకు లాగి పౌరసమాజంలోని మానవహక్కుల లేమి గురించి చర్చపెట్టిన క్రమంలో రాజ్యంపట్ల అప్పటిదాకా అమలులో ఉన్న దృక్పథంలో కొంత మార్పు వచ్చింది. పౌర సమాజంలోని అసమానతలు ఎదుర్కోవడానికి బలహీనులకు ఆసరా ఎక్కడినుండి వస్తుంది? ఎవరయితే బలవంతుల మీద కూడ నిర్బంధంగా నియమాలు పెట్టి అమలు చేయగలరో వారినుండే రాగలదు. అంటే రాజ్యం నుండే రాగలదు.

పౌరసమాజాన్ని ఊపిరాడనీయకుండ అదుపు చేసిన అహేతుకమైన రాజ్యాధికారాన్ని వ్యతిరేకించిన వైఖరి స్థానంలో, పౌరసమాజంలోని అసమానతలనూ దోపిడీనీ అదుపు చేయగల సహేతుకమైన రాజ్యాధికారాన్ని ఆదరించే వైఖరి వచ్చింది. పైన చెప్పినట్లు సంవాదపు వేడిలో ఇవి పరస్పరం శత్రువైఖరులుగా కనిపించినా వాటి మధ్య శత్రుత్వమేమీ ఉండనవసరం లేదు. మొదటిది ఒక చారిత్రక దశలో ముందుకొచ్చిన ప్రజాస్వామిక భావన కాగా రెండవది తరువాతి కాలంలో దానిపైన కొత్తకోణం నుండి పెట్టిన విమర్శ తీసుకొచ్చిన సవరణ. 'రాజ్యం ఎంత తక్కువ పరిపాలిస్తే అంత మంచిది' అనేది ప్రామాణికమైన ప్రజాస్వామిక అవగాహనగా మొదటి దశలో ముందుకొచ్చింది. రాజ్యం ఎంతగా పరిపాలన చేస్తుందనేది ప్రమాణం కాదనీ, అహేతుకమైన అధికారాలు రాజ్యం చేతిలోనుండి తీసేసి పౌరసమాజానికి స్వేచ్ఛ కల్పిస్తూ, అదే సమయంలో పౌరసమాజంలోని అసమానతలనూ అణచివేతనూ అదుపు చేసే సహేతుకమైన అధికారాన్ని రాజ్యం చేతిలో పెట్టడమే కాక పెంచడం కూడ అవసరం అని రెండవ దశలో భావించడం జరిగింది.

ఈ దశలను ఈ విధంగా వివరిస్తున్నామంటే అర్థం ఈ సంవాదం ఇంత ప్రశాంతంగా జరిగిందని కాదు. విపరీతమైన ఘర్షణ రూపంలో జరిగింది. రెండు వైపులా అవాంఛనీయమైన అతివాదం చోటుచేసుకుంది. ఇప్పటికీ సంవాదం ముగియలేదు. ప్రస్తుతం ప్రపంచ ఆర్థిక వ్యవస్థను శాసిస్తున్న సరళీకరణ, ప్రపంచీకరణలు ఈ చర్చకు మళ్లీ ఊపిరి పోసాయి. పెట్టుబడిదారీ ఆర్థిక వ్యవస్థకు అవసరమైన సదుపాయాలు కల్పించడం వరకే రాజ్యం కర్తవ్యం తప్ప అందులోని అసమానతల జోలికి రాజ్యం పోకూడదనేది నేడొక బలమైన వాదన.

పాశ్చాత్యదేశాలలోని పెట్టుబడిదారీ ఆర్థిక వ్యవస్థలో తమ హక్కుల కోసం, మనుగడ కోసం కార్మికులు చేసిన పోరాటాలు, ఓటుహక్కుతో మొదలుపెట్టి అన్ని రంగాలలో సమానత్వం కోసం స్త్రీలు చేపట్టిన పోరాటాలు, పౌరసత్వంతో మొదలుకొని సంపూర్ణ సామాజిక సమానత్వం కోసం అమెరికా వంటి దేశాలలో నల్లజాతీయులు (ఈ మధ్యకాలంలో అమెరికాలోనేకాక ఆస్ట్రేలియాలో కూడ ఆదివాసులు) చేసిన, చేస్తున్న

పోరాటాలు ఆ దేశాలలో పౌరసమాజంలో మానవహక్కుల కోసం జరిగిన, జరుగుతున్న పోరాటాలు.

ఈ పోరాటాలన్నీ కూడ సామాజిక సంబంధాలలో మార్పును కోరుకున్నాయి. ఈ మార్పు సాంఘిక సంస్కృతితోనూ జీవన విధానంతోనూ ముడిపడి ఉంది. కాబట్టి దీనిని రాజ్యం సాధించిపెట్టలేదు. అయినప్పటికీ ఈ మార్పుల సాధనలో రాజ్యశాసనాలకొక పాత్ర ఉండగలదు. ఈ ఉద్యమాలన్నీ ఆ రకమైన శాసన సహాయాన్ని కోరాయి, పొందాయి.

కార్మికులకు పనిగంటల పరిమితిని కల్పించిన చట్టాలు, కనీసవేతన చట్టాలు, లాభాలలో బోనస్ రూపంలో వాటా కల్పించే చట్టాలు, ఉద్యోగ భద్రతను పరిమితంగానయినా సరే కల్పించే చట్టాలు, పనిస్థలంలో జరిగే ప్రమాదాలకు నష్టపరిహారం కల్పించే చట్టాలు మొదలయినవన్నీ పౌర సమాజంలోని ఒక అసమానతను అదుపు చేసే ప్రయత్నంలో భాగంగా రూపొందిన శాసనాలే. స్త్రీలకు ఓటుహక్కు కల్పించిన చట్టాలు, విడాకుల హక్కు కల్పించిన చట్టాలు, లైంగిక హింసను నిరోధించడానికీ శిక్షించడానికీ రూపొందించిన చట్టాలు, పనిస్థలంలో సమాన వేతనాలు, ప్రసూతి సెలవు మొదలయిన హక్కులు కల్పించిన చట్టాలు మరొక అసమాన పౌరసమాజ వ్యవస్థను అదుపు చేయడానికి ముందుకొచ్చిన శాసనాలు. పౌరసత్వమే లేని నల్లజాతీయులకు పౌరసత్వం కల్పించి బానిస వ్యవస్థను రద్దుచేసిన చట్టాలు, ఆ తరువాతి కాలంలో వివిధ సామాజిక రంగాలలో నల్లజాతీయులకు సమాన అవకాశాలు కల్పించడం కోసం చేసిన చట్టాలు ఇంకొక అసమాన పౌరసమాజ వ్యవస్థపైన చేసిన పోరాటం ఫలితంగా అమెరికా రాజ్యం చేపట్టిన శాసన సంస్కరణలు.

కమ్యూనిస్టు పార్టీల పాలనలో పౌరసమాజం:

మధ్యయుగాల యూరప్‌లో రాజ్యం పౌరసమాజంపైన పెట్టిన నియంత్రణ సంగతి ఎట్లాగున్నా, ఆధునిక కాలంలో కమ్యూనిస్టు పార్టీలు నెలకొల్పిన నియంతృత్వాలు పౌరసమాజంపైన రాజ్యం అదుపు సంపూర్ణంగా ఉంటే ఎట్లాగుంటుందో రుచి చూపించాయి. రాజ్యం జోక్యం లేని జీవిత రంగమేదీ లేకుండ పోయింది కమ్యూనిస్టు పాలనలో. రాజ్యం జోక్యం లేకుండ, పౌరులు పౌరులుగా తమ మధ్య తాము సంబంధాలు నెలకొల్పడంగానీ తమ కోసం తాము వ్యవస్థలు రూపొందించుకోవడంగానీ సాధ్యం కాకుండ ఉండింది. రాజ్యం పర్యవేక్షణలోనే కార్మిక సంఘాలయినా, కళా సాహిత్య సంస్థలయినా, విద్యా వైజ్ఞానిక రంగమైనా నడుచుకునేవి.

కమ్యూనిస్టు పార్టీల పాలనలో ప్రజలకు పని, చదువు, వైద్యం మొదలయిన అనేక విషయాలలో హక్కులు, భద్రత దొరికినప్పటికీ పౌర సమాజాన్ని ఊపిరాడనంతగా అదుపులో పెట్టుకున్న రాజకీయ సమాజం పట్ల కాలక్రమంలో ఆ దేశాలలో తీవ్రమైన అసంతృప్తి నెలకొనింది. ఆ రాజకీయ వ్యవస్థ పతనంలో ఈ అసంతృప్తి ముఖ్యమైన పాత్ర నిర్వహించింది.

> పౌరసమాజానికి స్వేచ్ఛ, పౌరసమాజం లోపల స్వేచ్ఛ అనేవి మానవ హక్కులకు రెండు పార్శ్వాలు. మనుషులు రాజ్యం అదుపు లేకుండ స్వేచ్ఛగా ప్రకృతితోనూ ఇతర మనుషులతోనూ సంబంధాలను రూపకల్పన చేసుకునే పరిస్థితి ఉండాలి. అదే సమయంలో ఆ సంబంధాలు ఒకరి స్వేచ్ఛనూ జీవితాన్నీ మరొకరు హరించే సంబంధాలుగా ఉండకూడదు.

పౌర సమాజానికి తగుమాత్రం స్వేచ్ఛ, స్వతంత్రత అవసరమనీ లేకపోతే మానవ మనుగడలో సంతృప్తి ఉండదనీ దీనినిబట్టి అర్థం అవుతుంది.

కానీ అదే పరమావధిగా పెట్టుకున్న హక్కుల స్పృహ అసమగ్రమని కూడ పాశ్చాత్య దేశాల చరిత్రే చెప్తుంది. పౌరసమాజంలోపలి అసమానతల నుండి ఉత్పన్నమయ్యే మానవహక్కుల సమస్యలు అనేకం ఉంటాయనీ, వాటిని గుర్తించకుండ రాజ్యం అదుపు నుండి విముక్తమయిన పౌరసమాజమే మానవహక్కులకూ ప్రజాస్వామ్యానికీ అంతిమ ప్రమాణం అనుకోవడం తప్పనీ పైన చూసాం. కమ్యూనిస్టు పార్టీల ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యాన్ని తొలగించుకుని పౌరసమాజస్వేచ్ఛను పునరుద్ధరించుకున్న యూరోపియన్ దేశాలూ ఈ సత్యాన్ని గుర్తిస్తున్నాయి. దీనికి అంతిమ పరిష్కారం ఏమైనా, ప్రస్తుత దశలో పౌరసమాజంలోని అసమానతలనూ దోపిడీనీ అదుపు చేయడంలో రాజ్యానికొక పాత్ర ఉందని ఆ దేశాల ప్రజలు గుర్తిస్తున్నారు.

అందువల్ల పౌరసమాజానికి స్వేచ్ఛ, పౌరసమాజం లోపల స్వేచ్ఛ అనేవి మానవ హక్కులకు రెండు పార్శ్వాలు. మనుషులు రాజ్యం అదుపు లేకుండ స్వేచ్ఛగా ప్రకృతితోనూ ఇతర మనుషులతోనూ సంబంధాలను రూపకల్పన చేసుకునే పరిస్థితి ఉండాలి. అదే సమయంలో ఆ సంబంధాలు ఒకరి స్వేచ్ఛనూ జీవితాన్నీ మరొకరు హరించే సంబంధాలుగా ఉండకూడదు. ఈ రెండూ ఏక సమయంలో ఒనగూడే పరిస్థితి ఏ విధంగా ఏర్పడుతుంది, ఏ మేరకు సాధ్యమవుతుంది అనేది మానవహక్కుల కృషి తుది గమ్యాన్ని నిర్దేశిస్తుంది.

భారతదేశంలో పౌరసమాజం - మానవహక్కులు

మానవహక్కుల అంతిమ లక్ష్యాన్ని గురించి మట్లాడుకునేటప్పుడు ఏ దేశమైనా ఒకటే కావచ్చునుగానీ, చారిత్రకంగా హక్కుల గమనాన్ని పరిశీలించేటప్పుడు ఒక దేశానికీ మరొక దేశానికీ చాలా తేడా ఉంటుంది.

పౌరసమాజం అనే భావన పౌరసమాజం - రాజ్యం అనే వర్గీకరణతో ముడిపడి ఉన్న భావన. రాజ్యం అదుపు నుండి పౌరసమాజం బయటపడి తనను తాను ఒక స్వతంత్ర జీవిత

రంగంగా రూపొందించుకునే ప్రయత్నం. 'ఆధునికత'ను నిర్వచించిన యూరప్ దేశాల చరిత్రతో పౌరసమాజం అనే భావన చారిత్రకంగా ముడిపడి ఉంది. అయినప్పటికీ 'రాజ్యం' కాని సామాజిక జీవితాన్ని 'పౌరసమాజం'గా నిర్వచిస్తే, ఆ భావనను భారతదేశానికి కూడ అన్వయించలేమా అంటే అన్వయించవచ్చును గానీ అది యాంత్రికమైన అవగాహనకు దారితీసే ప్రమాదం ఉంది. మన చరిత్రకు అది సంపూర్ణంగా అతకదు కాబట్టి మన చరిత్రకు అది పూర్తిగా న్యాయం చేకూర్చదు.

ఆ భావన మనకు అసలే పనికిరాదని కాదు. ఒక పరిధిలో పనికొస్తుంది. రాజ్యం (రాజకీయ సమాజం) – పౌర సమాజం అనే భావనతో బాటు ధార్మిక సమాజం (మతం) – లౌకక సమాజం అనే భావనను కూడ కలిపి తీసుకున్నప్పుడే భారతదేశ చరిత్రలో హక్కులు, ప్రజాస్వామ్యం, ఆధునికత అనే భావనలను సమగ్రంగా నిర్వచించగలుగుతాము. పాశ్చాత్యదేశాలలో కూడ స్త్రీల కోణం నుండి చూసినప్పుడిది సత్యమే. ఆ విషయం పైన చూసాం. స్త్రీల కోణంనుండే కాక సాధారణంగా కూడ మతం – లౌకిక సమాజం అనే వర్గీకరణకు కొంత ప్రాముఖ్యం ఉంది, 'ఆధునికత'ను నిర్వచించడంలో ఒక పాత్ర ఉంది. అయితే భారత చరిత్రలో ఇదే ప్రధానం. దాని నుండి విడదీసి రాజ్యం – పౌరసమాజం అనే చర్చ పెట్టడం ఇక్కడ సాధ్యం కాదు.

ఈ విషయాన్ని కొంచెం వివరంగా చూస్తేనే పౌర సమాజంలో మానవహక్కులు అనే విషయాన్ని అర్థం చేసుకోగలము. అసలు భారతదేశంలోని హైందవ సమాజంలో ఒక పౌరసమాజమే లేదనీ అటువంటిచోట ఒక ఆధునిక జాతిని నిర్మించడం ఎట్లా సాధ్యమవుతుందనీ ప్రశ్నించిన వారిలో అంబేద్కర్ ముఖ్యుడు. ఇక్కడ పౌర సమాజం (సివిల్ సొసైటీ) ఏర్పడకుండ అడ్డుకున్నది రాజ్యం కాదు, కులం. 'పౌరులు పౌరులుగా' తమ మధ్య తాము స్వేచ్ఛగా సంబంధాలు, సాంఘిక నిర్మాణాలు ఏర్పరచుకోలేకపోవడం కంటె మనుషులలో మనుషులుగా పరస్పర సంబంధాలు, సంపర్కం ఏర్పరచుకోలేక పోవడం హైందవ సమాజం ఎదుర్కొన్న సమస్య. దీనికి అడ్డమొచ్చింది రాజ్యం కాదు, రాజ్య నియంత్రణ కాదు. కులం, వర్ణధర్మం, అవి కట్టిన అడ్డుగోడలు అడ్డమొచ్చాయి.

పాశ్చాత్యదేశాలలో మధ్యయుగాలలో ఒక భూస్వామికి చెందిన భూమిలో పనిచేసే రైతులకు ఆ భూమిని విడిచిపెట్టిపోయే స్వేచ్ఛ లేదు. ఒక వృత్తి శ్రేణికి చెందిన శ్రామికులకు ఆ శ్రేణిని వదిలిపెట్టిపోయే స్వేచ్ఛ మీద పరిమితి ఉండేది. ఇవి చట్టం, అంటే రాజ్యం, పెట్టిన పరిమితులు. ఇటువంటి పరిమితులనూ నిర్బంధాన్నీ ఛేదించినాకనే స్వేచ్ఛావిపణి ఏర్పడగలిగింది. అదే క్రమంలోనే ఒక్క ఆర్థిక రంగంలోనేకాక అన్ని రంగాలలోనూ పౌరులు రాజ్యంతో నిమిత్తం లేకుండ ఒక పౌరజీవితాన్నీ పౌరజీవిత నిర్మాణాలనూ రూపొందించుకోగలిగారు.

కానీ భారతీయ (అంటే హైందవ) సమాజంలో ఒక పౌరజీవితం ఏర్పడాలంటే కులం కట్టిన అడ్డుగోడలు పోవాలి. పౌర జీవితం, అంటే పౌరసమాజం ఏర్పడనిదే ప్రజాస్వామ్య

వ్యవస్థను నెలకొల్పడం సాధ్యంకాదని అంబేద్కర్ వాదించాడు. పౌరులుగా తమ సామాన్య అవసరాలనూ సమస్యలనూ చర్చించుకొని ఒక 'ప్రజాభిప్రాయం' అనేదాన్ని రూపొందించుకుంటారనే ప్రాతిపదిక మీద ప్రజాస్వామ్య రాజకీయ వ్యవస్థ ఆధారపడింది. దానికి కావలసిన పరస్పర సంపర్కం, సహానుభూతి కుల వ్యవస్థలో సాధ్యం అవుతాయా అన్నది అంబేద్కర్ ప్రశ్న. మనుషులు తమ కులానికి చెందిన వారితో మాత్రమే సంభాషిస్తారు, సమస్యలూ కోరికలూ పంచుకుంటారు, సహానుభూతి ప్రదర్శిస్తారు. ఆ ప్రాతిపదికమీద మాత్రమే పౌర సమాజ సంస్థలు ఏర్పాటు చేసుకొంటారు. అటువంటి చోట పౌరసమాజం నిలువునా చీలి ఉంటుంది. అదసలు పౌరసమాజమే కాదు.

పాశ్చాత్యదేశాలలో మానవ సాంఘిక జీవితం రాజ్యం అదుపునుండి బయటపడి తనను తాను ఒక పౌరసమాజంగా రూపొందించుకోవలసి వచ్చింది. అక్కడకూడ సంఘజీవితంపైన మతం ప్రభావం చాలా బలంగా ఉన్నప్పటికీ ప్రొటెస్టంట్ తిరుగుబాటు తరువాత ఆ ప్రభావం తగ్గింది. పౌరసమాజం అన్న భావన రాజ్యానికున్న సార్వత్రిక అధికారాన్ని అభావం చేసే భావనగానే ముందుకొచ్చింది, రాగలిగింది.

మరొక విషయం ఏమిటంటే యూరప్‌లో పౌరసమాజం అన్న భావన పెట్టుబడిదారీ ఆర్థిక వ్యవస్థను కేంద్రం చేసుకున్న భావన. ఆర్థిక సంబంధాలపైన యూరప్‌లో మతం ప్రభావం తక్కువే. రాజ్యం పెట్టిన (స్వేచ్ఛావిపణి దృష్టిలో అహేతుకంగా కనిపించే) నియంత్రణే ఆర్థిక వ్యవస్థలో మార్పుకు ప్రధాన అవరోధం. ఇతర విషయాలలో (ఉదాహరణకు విద్య, కుటుంబ సంబంధాలు) మతం పెట్టిన నియంత్రణే ప్రధానమయినా మార్కెట్ ఆర్థిక వ్యవస్థ యూరప్‌లో విప్లవాత్మకం అనదగిన ఒక వెల్లువగా ముందుకు రావడం వల్ల ఆధునికతకూ పౌరసమాజానికీ అదే ప్రామాణికం కాగలిగింది.

హైందవ సమాజంలో 'ధర్మం' అనేది వృత్తులను కులాలకు పంపిణీ చేయడం ద్వారా ఆర్థిక జీవితాన్ని కూడ శాసించింది. యూరప్‌లో వృత్తులు శ్రేణులుగా సంఘటితమయి ఉండేవి. వాటి సభ్యులకు మార్కెట్ ఆర్థిక వ్యవస్థ కోరుకునే స్వేచ్ఛ లేకపోవడానికి శ్రేణి నియమాలు కారణం. ఈ నియమాలకు శాసనాల ప్రతిపత్తి ఉండేది. అంటే అవి రాజ్యం ద్వారా అమలయ్యేవి.

హైందవ సమాజంలో వృత్తులు కులాలుగా ఉండడంవల్ల వృత్తిపనివారి స్వేచ్ఛకు కులధర్మం ఆటంకంగా ఉండింది. అందువల్ల ఇక్కడ ఒకవేళ మార్కెట్ ఆర్థిక వ్యవస్థ (పెట్టుబడిదారీ వ్యవస్థ) విప్లవాత్మకమైన వేగంతో రూపం తీసుకొని ఉంటే అది కుల వ్యవస్థతోనూ కుల ధర్మంతోనూ గట్టిగా తలపడి ఉండేది. రాజ్యం కంటె ఎక్కువగా కులంతో ఘర్షణ పడి ఉండేది. పౌరసమాజం రాజ్యానికుండే నియంత్రణాధికారాల కంటే ప్రాథమికంగా కులానికుండే నియంత్రణాధికారాన్ని అభావం చేయవలసి ఉండేది. పౌర సమాజం నిర్వచనమే ఇక్కడ భిన్నంగా ఉండాలి. నిజానికి దానికి 'పౌరసమాజం' కంటే 'మానవ సమాజం' అనేది సరయిన మాట అవుతుంది.

అయితే భారత సమాజంలో పెట్టుబడిదారీ ఆర్థిక వ్యవస్థ విప్లవాత్మకంగా ముందుకు రాలేదు. అందువల్ల ఇక్కడ ఆధునికతకు ఆర్థికమే కేంద్రం కాదు. దానితోబాటు స్వాతంత్ర్యోద్యమంలో భాగంగా ముందుకొచ్చిన రాజకీయ ఆధునికత కూడ అంతే కేంద్రస్థానంలో ఉంది. అంబేద్కర్ పెట్టిన విమర్శకు ఇక్కడే ప్రాముఖ్యం ఉంది. కులానికి బయట మనుషుల మధ్య ఏ రకమైన సంపర్కాన్నయినా నిరుత్సాహపరిచే కులవ్యవస్థ చెక్కుచెదరకుండ ఉన్నంత కాలం రాజకీయ ఆధునికత అంటే ప్రజాస్వామ్యం – ఏ విధంగా సాధ్యం అవుతుంది? ఈ ఆధునికతను ఆవిష్కరించే పౌర సమాజం లేక మానవ సమాజం కులం పోనిదే ఎట్లా సాధ్యం అవుతుంది?

నిజానికి స్వాతంత్ర్యోద్యమానికి సమాంతరంగా ఒక పౌరసమాజాన్ని రూపొందించడం ద్వారా ఆధునికతను ఆవిష్కరించే ప్రయత్నం మన దేశంలో జరిగింది. ఇది వివిధ సంఘ సంస్కరణ ఉద్యమాల రూపంలో జరిగింది. ఈ ఉద్యమాలు కుల వ్యవస్థనూ స్త్రీల పరిస్థితినీ సంస్కరించడం తమ లక్ష్యంగా పెట్టుకున్నాయి. రెండూ కూడ బ్రాహ్మణీయ ధర్మంతోనే తలపడ్డాయి. ఏ మేరకయితే విజయవంతంగా తలపడగలిగాయో ఆ మేరకు ఒక పౌర సమాజాన్ని (భారతీయ సమాజానికి నిర్దిష్టమైన అర్థంలో) రూపొందించగలిగాయి.

పౌరసమాజ స్వేచ్ఛ – పౌరసమాజం లోపల స్వేచ్ఛ

పాశ్చాత్యదేశాల చరిత్రలో పౌరసమాజం అనే భావనకు పెట్టుబడిదారీ మార్కెట్ వ్యవస్థను కేంద్రం చేసుకోవడం వల్ల పౌర సమాజానికి స్వేచ్ఛ (రాజ్యం నుండి), పౌర సమాజం లోపల స్వేచ్ఛ (దోపిడీ, అసమానతల నుండి) అనేవి రెండు విడివిడి భావనలుగా కనిపిస్తాయి. మొదటిదాని పరిమితులను విమర్శిస్తూ రెండవది – కార్మికులు, స్త్రీలు, నల్లజాతీయుల ఉద్యమాల ద్వారా – ముందుకొచ్చింది.

భారతదేశంలో పౌరసమాజం అనే భావనకు వర్ణధర్మానికీ కులవ్యవస్థకూ వ్యతిరేకంగా జరిగిన సామాజిక రాజకీయ కృషి కేంద్రమని పైన వివరించాము. అందువల్ల పౌరసమాజానికి స్వేచ్ఛ, పౌరసమాజం లోపల స్వేచ్ఛ అనే తేడా మరీ అంత స్పష్టంగా ఉండదు. కులం కట్టిన అడ్డుగోడలు కూలిన మేరకే పౌరసమాజానికి స్వేచ్ఛ లభిస్తుంది. అదే సమయంలో పౌరసమాజం లోపల కులపరమైన తేడాలు కూడ తగ్గుతాయి.

అయితే ఇది సాపేక్షంగా మాత్రమే సత్యం. పౌరసమాజం అనేది రూపొందడానికి వర్ణధర్మం, కులవ్యవస్థ అడ్డంగా ఉన్నాయని మనం అంటున్నామంటే మనుషుల పరస్పర సంపర్కానికీ సహానుభూతికీ కులవ్యవస్థ కల్పించే అవరోధాన్ని మాత్రమే చూస్తున్నాం. కులాన్ని సమాజంలో నిలువునా లేచిన గోడలుగా చూస్తున్నాం. ఇక్కడ కులానికుండే చీల్చే గుణమే ప్రధానం తప్ప కులానికుండే అసమాన స్వభావం, హెచ్చుతగ్గుల స్వభావం ముఖ్యం కాదు. కానీ పౌర సమాజం లోపలి అసమానతల గురించి మాట్లాడేటప్పుడు ఈ

> సామాజిక జీవితం స్వేచ్ఛాయుతంగా లేకపోవడం ఒక ముఖ్యమైన హక్కుల సమస్య. రాజ్యం, మతం, ధర్మం, మూఢత్వం దీనిపైన పెట్టిన అహేతుకమైన ఆంక్షలనెదిరించి స్వేచ్ఛాయుతమైన మానవ సామాజిక ఆచరణ నిర్వచించే పౌరజీవితాన్ని, పౌరసమాజాన్ని రూపొందించుకోవడం హక్కుల చరిత్రలో ఒక ముఖ్యఘట్టం.

అసమానతలు ముఖ్యమవుతాయి. కులం అనేది సమాజంలో నిలువునా మొలిచిన అడ్డుగోడల వ్యవస్థగా కాక, సమాజాన్ని అడ్డంగా చీల్చిన నిచ్చెనమెట్ల వ్యవస్థగా కనిపిస్తుంది.

స్త్రీల విషయం కూడ అంతే. స్త్రీలు పౌర సమాజంలో, పౌర జీవితంలో భాగం కావడానికి అడ్డంగా ఉన్న కుటుంబవ్యవస్థ గురించి, దానికి ఆలంబనగా ఉన్న మత ధర్మాన్ని గురించి మాట్లాడేటప్పుడు స్త్రీల స్థితిగతులకు సంబంధించిన ఒక అంశాన్ని మాత్రమే స్పృశిస్తున్నాం. స్వేచ్ఛగా స్త్రీలు పౌరజీవితంలో భాగమయిన తరువాత కూడ, అంటే స్త్రీ పురుషులు కలిసిన సమగ్రమైన పౌరసమాజం ఏర్పడిన తరువాత కూడ, స్త్రీలు అడుగడుగునా అసమానతలు ఎదుర్కోవచ్చు. ఇంటినుండి బయటికొచ్చి పౌరజీవితంలో భాగమైన స్త్రీలు ఆ పౌర జీవితంలో ఆర్థిక అసమానతనూ, అవకాశాలలో, హోదాలో అసమానతనూ ఎదుర్కొంటూ ఉండడం మనం చూస్తూనే ఉన్నాం. ఇది పౌరసమాజం ఉనికికీ ఆవిర్భావానికీ సంబంధించిన సమస్య కాదు. పౌరసమాజం లోపలి అసమానతల సమస్య.

ముగింపు

మనుషులు ప్రకృతితోనూ ఇతర మనుషులతోనూ ఏర్పరచుకునే సంబంధాల మొత్తమే సమాజం. ఈ సామాజిక జీవితం స్వేచ్ఛాయుతంగా లేకపోవడం ఒక ముఖ్యమైన హక్కుల సమస్య. రాజ్యం, మతం, ధర్మం, మూఢత్వం దీనిపైన పెట్టిన అహేతుకమైన ఆంక్షలనెదిరించి స్వేచ్ఛాయుతమైన మానవ సామాజిక ఆచరణ నిర్వచించే పౌరజీవితాన్ని, పౌరసమాజాన్ని రూపొందించుకోవడం హక్కుల చరిత్రలో ఒక ముఖ్యఘట్టం. ఈ పౌరజీవితం అనేక నిర్మాణాల రూపంలో ఉంటుంది. ఆర్థిక సంస్థలు, కళాసాంస్కృతిక వేదికలు, భావసారూప్యతగల వ్యక్తుల సంఘాలు, వైజ్ఞానిక సంస్థలు ఇందులో ముఖ్యమైనవి. ఇవి మానవ సృజనాత్మకతకూ క్రియాశీలమైన ఆచరణకూ ఆలోచనకూ వేదికలు. ఈ సృజనాత్మకతనూ క్రియాశీలాన్నీ అంతకు ముందున్న అహేతుకమైన నియమాలూ నిర్బంధాలూ (అవి రాజ్యం నుండి వచ్చినవిగానీ మతం నుండి వచ్చినవి గానీ) వికసించకుండ చేసాయి.

అయితే విముక్తమైన పౌరసమాజం హక్కుల అన్వేషణలో చివరి ఘట్టం కాదు. ఆ పౌరసమాజం లోపల ఉండే అసమానతల గురించి చర్చ, ఫిర్యాదులు వెంటనే ముందుకొస్తాయి, వచ్చాయి. ఆర్థిక దోపిడీ, స్త్రీ పురుష అసమానతలు, శ్వేత జాతి ఆధిక్యత, కులపెత్తనం మొదలైన అసమానతలు పౌరసమాజంలో ఉన్నాయని గుర్తించిన తరువాత వీటికి వ్యతిరేకంగా హక్కుల ఆరాటం మొదలయింది. ఇది పౌరసమాజం మీద విమర్శగానే మొదలయింది. 'అమెరికా పౌరులమైన మేము...' అంటూ మొదలయ్యే అమెరికా రాజ్యాంగంలో 'పౌరుల'కు ఇచ్చిన నిర్వచనంలో స్త్రీలకు, నల్లజాతీయులకు, ఆస్తులు లేని కార్మికులకు చోటులేదని అది కేవలం మోతుబరులయిన తెల్లజాతి మగవాళ్లకు వర్తిస్తుందని గుర్తించిన అసమ్మతి ఉద్యమాలు తమ హక్కుల ప్రకటనను 'అమెరికాకు చెందిన ఇతర పౌరులయిన మేము' అంటూ మొదలుపెట్టాయి.

రాజ్యం, మతం పెట్టే అహేతుకమైన అదుపు నుండి మొత్తంగా సమాజానికి స్వేచ్ఛ, సమాజం లోపల మనుషులు ఒకరిపైన ఒకరు చేసే పెత్తనం నుండి, దోపిడీ నుండి స్వేచ్ఛ అనే రెండు ఆదర్శాలు కలిసినప్పుడే పౌరసమాజం పట్ల మానవ హక్కుల దృక్పథం పరిపూర్ణ రూపం తీసుకుంటుంది. దీని అర్థం పౌరసమాజంలో అమలయ్యే అణచివేత నుండీ దోపిడీనుండీ రాజ్యాన్నీ మతాన్నీ పూర్తిగా వేరు చేయగలమని కాదు. వివరణలో స్పష్టత కోసం వాటిని వేరుగా చర్చించడం జరిగింది. ఒక్కొక్క సందర్భంలో అవి ఏ విధంగా కలగలిసి ఉంటాయనేది నిర్దిష్టంగా విశ్లేషించవలసిన విషయమే.